

Αλληλογραφία Ελευθερίου Βενιζέλου- Παναγή Ταλδάρη: Αντιπαράθεση και συναίνεση

Δημήτρης Α. Σακκής*

Περίληψη

Στις αρχές του 1929, ο Ελευθέριος Βενιζέλος και ο Παναγής Τσαλδάρης, επικεφαλής των δύο μερίδων που αντιπροσώπευαν τα δύο κύρια πολιτικο-ϊδεολογικά ρεύματα στην Ελλάδα, επικοινωνήσαν αλληλογραφώντας για ένα μείζον θέμα: αν οι αρχηγοί της Επανάστασης του 1922 που προχώρησαν στην εκτέλεση των Έξι έχουν, υπό το βάρος των γεγονότων, ακέραια ή μειωμένα πολιτικά δικαιώματα. Οι διαφορετικές εκτιμήσεις, ως αποτέλεσμα της διαφορετικής πολιτικοϊδεολογικής θέσης των εκπροσώπων του διπολικού πολιτικού κόσμου της εποχής, θα αμβλυνθούν και ο Βενιζέλος θα μεταβεί στην Άγκυρα για την υπογραφή της ελληνοτουρκικής Συνεννόησης του 1930, εδραιώνοντας το όραμά του: "Και μετά την Μικρασιατική καταστροφήν δύνανται ακόμη ν' αναστείλουν διά την Ελλάδα ευτυχείς ημέραι". Το πλαίσιο των πολιτικών αντιπαραθέσεων οδήγησε στα τέλη του 1929 σε συναινετικό κλίμα με την ελπίδα ότι θα επιτραπεί στους δυο λαούς, ύστερα από μακρά περίοδο αιματηρών συγκρούσεων, να συνυπάρξουν αρμονικά υπό όρους καλής γειτονίας.

1. Εισαγωγή

Η δίκη και η καταδίκη των Έξι¹, ως υπαιτίων της Μικρασιατικής καταστροφής, είναι ένα σημαντικό γεγονός της νεοελληνικής μας ιστορίας, το οποίο και στη συνέχεια αποτέλεσε την αιτία για

* Επίκουρος καθηγητής, Παιδαγωγικού Τμήματος Προσχολικής Εκπαίδευσης, Πανεπιστημίου Θεσσαλίας.

τη δημιουργία πολιτικών ανακατατάξεων. Το γεγονός της καταδίκης ως “πράξης εθνικής σκοπιμότητας”, όπως χαρακτηρίστηκε², δε δίχασε μόνο εκείνη τη στιγμή λαό και πολιτικό κόσμο, αλλά και στη συνέχεια· μάλιστα για μεγάλο χρονικό διάστημα βρέθηκε στο επίκεντρο, την αμέσως επόμενη περίοδο, μεταξύ των δύο πολέμων, οπότε και δέσποσε συναισθηματικά, σφραγίζοντας την πολιτική ζωή της Ελλάδας για αρκετό διάστημα.

Οι ηγέτες της Επανάστασης του 1922, Νικόλαος Πλαστήρας, Στυλιανός Γονατάς, Δημήτριος Φωκάς από την έναρξή της εξεδήλωσαν την πρόθεσή τους να τιμωρήσουν τους υπεύθυνους για τη Μικρασιατική καταστροφή. Σε διάγγελμά τους, το Σεπτέμβριο του 1922, είχε διακηρυχτεί ότι *“η Επανάστασις θεωρεί εχθρούς της Πατρίδος όλους ανεξαιρέτως τους πρωτοστατήσαντας παράγοντας του Κωνσταντινισμού και επιβεβλημένην την παραδειγματικήν τιμωρίαν των”* και γι’ αυτό το λόγο σχηματίζεται και η κυβέρνηση Κροκιδά. Στις 12/ 25 Οκτωβρίου 1922, η Επανάσταση ανακοίνωσε τη σύσταση έκτακτου στρατοδικείου με πρόεδρο τον υποστράτηγο Αλέξ. Οθωναίο, ενώπιον του οποίου θα παραπέμπονταν για να δικαστούν οι υπαίτιοι της Μικρασιατικής καταστροφής. Η Ανακριτική επιτροπή, με πρόεδρο τον Θ. Πάγκαλο και μέλη τους συνταγματάρχες Ι. Καλογερά και Χ. Λούφα, σε πόρισμά της ζητούσε, πράγματι, την παραπομπή των Δ. Γούναρη, Π. Πρωτοπαπαδάκη, Γ. Μπαλτατζή, Ξ. Στρατηγού, Μ. Γούδα, Ν. Στράτου, Ν. Θεοτόκη και Γ. Χατζηανέστη με την κατηγορία της *“εσχάτης προδοσίας”*. Σύμφωνα με το κατηγορητήριο, οι οκτώ κατηγορούμενοι *“εκουσίως και εκ προθέσεως υπεστήριξαν την εισβολήν ξένων στρατευμάτων, ήτοι του τουρκικού εθνικιστικού στρατού, εις την επικράτειαν του Βασιλείου (...) παραδώσαντες άμα εις τον εχθρόν πόλεις, φρούρια, μέγα μέρος του στρατού και μεγίστης αξίας υλικόν πολέμου”*· στα δεκατέσσερα “μέσα” που χρησιμοποίησαν οι κατηγορούμενοι στην τέλεση του αδικήματος της εσχάτης προδοσίας, τα οποία και προσδιόριζε το κατηγορητήριο, περιλαμβάνονταν ότι δεν έλαβαν υπόψη τις προειδοποιήσεις των Δυνάμεων της Συνεννόησης για τις συνέπειες που θα είχε για τη χώρα η επιστροφή του βασιλιά Κωνσταντίνου –και ούτε του υπέδειξαν μετά την επιστροφή του να παραιτηθεί– ότι τοποθέτησαν απειροπόλεμα στελέχη επικεφαλής του στρατού, γεγονός που απέβη σε βάρος των πολεμικών επιχειρήσεων, και ότι απέσπασαν στρατιωτικές δυνάμεις από τη Μικρά Ασία *“προς παιδαριώδη σκοπόν”*, για να τις αποστείλουν στη Θράκη³.

Η τελική απόφαση του δικαστηρίου, η οποία και χαρακτηρί-

ζωή, δύο σπουδαίοι άνδρες, ηγέτες των δύο μεγάλων παρατάξεων στα χρόνια αυτά, έρχονται να τοποθετηθούν πάνω σ' αυτά υπό το πρίσμα των προσωπικών αλλά ιδιαίτερα των πολιτικοϊδεολογικών τους διαφοροποιήσεων: ο Ελευθέριος Βενιζέλος, Πρόεδρος της κυβέρνησης και του κυβερνώντος κόμματος⁵ και ο Παναγής Τσαλδάρης, Πρόεδρος του Λαϊκού κόμματος. Ωστόσο, ούτε ο Παναγής Τσαλδάρης είχε άμεση ανάμιξη στη δίκη των Έξι, αλλά ούτε και ο Ελευθέριος Βενιζέλος που βρισκόταν στο εξωτερικό⁶.

Ο Βενιζέλος ήταν αντίθετος με την εκτέλεση. Σε τηλεγράφημα προς την Επαναστατική Επιτροπή την 15/28 Νοεμβρίου 1922 είχε παροτρύνει τους αρχηγούς της επανάστασης να ματαιώσουν τις εκτελέσεις. Συγκεκριμένα, τους προειδοποιούσε ότι θα προκληθεί "φρικαλέα εντύπωση" που θα ξεπεράσει τα όρια των κυβερνητικών κύκλων της Αγγλίας και θα καταστήσει την ίδια τη θέση της Ελλάδας στη Συνδιάσκεψη της Λωζάννης δυσχερή⁷. Το τηλεγράφημα όμως έφθασε μετά την εκτέλεση· αλλά ούτε είναι και βέβαιο ότι θα υιοθετούσε ο Πλαστήρας τις παραινέσεις του, αφού ήταν ήδη γνωστή η απειλή της Αγγλίας για την ανάκληση του πρεσβευτή, σε περίπτωση εκτέλεσης των Έξι, και δεν είχε ληφθεί υπόψη. Αλλά ούτε και άλλες πολιτικές αντιδράσεις που, ως ένα βαθμό, θα ήταν δυνατό να έχουν συμβάλει στη ματαίωση της εκτέλεσης, όπως η παραίτηση της κυβέρνησης Κροκιδά, στις 12 Νοεμβρίου, είχαν κατορθώσει να αλλάξουν το κλίμα.

Ο Βενιζέλος επανέρχεται το καλοκαίρι του 1928 στην εξουσία. Ως πολιτικός με μακρά πείρα στο διεθνή στίβο, ήταν σε θέση να συλλάβει τα γενικά δεδομένα που καθόριζαν τις μεταπολεμικές διεθνείς σχέσεις, να προσαρμοστεί δυναμικά στις τρέχουσες εξελίξεις και να χαράξει μία εξωτερική πολιτική με στόχο την κατοχύρωση της εδαφικής ακεραιότητας, τη διαφύλαξη της εθνικής ανεξαρτησίας και του καθεστώτος των Συνθηκών που αποτελούσε την πάγια αρχή της νέας ελληνικής διπλωματίας⁸.

Θα έπρεπε όμως κατ' αρχήν να ρυθμιστούν τα προβλήματα στο εσωτερικό της χώρας. Ο ίδιος, μετά την απόφασή του (23 Μαΐου 1928) να αναμιχθεί εκ νέου στην πολιτική, οριοθετεί τους κύριους άξονες της εσωτερικής του πολιτικής σε ανακοίνωση, με την οποία διέγραψε τη νέα φυσιογνωμία του κόμματος των Φιλελευθέρων: *"Καθήκον μου είναι να αναλάβω την θέσιν μου επί κεφαλής κόμματος, το οποίον αποτελεί το κυριώτερον οχυρόν και κατά των καθεστωτικών κινδύνων και κατά της απειλής της δικτατορίας και κατά των εκ της ακυβερνησίας δυναμένων να προκύψουν κοινωνικών διαταράξεων"*⁹.

πληροφορίας. Έτσι ξεκίνησε η αλληλογραφία ανάμεσα στους δύο άνδρες. Μία προσεκτική ανάγνωση των κειμένων μας οδηγεί σε χρήσιμες διαπιστώσεις ως προς τις συγκεκριμένες θέσεις των δύο πολιτικών αντιπάλων.

2.1. Επιστολή του Ελευθερίου Βενιζέλου προς τον Πρόεδρο του Λαϊκού κόμματος Παναγή Τσαλδάρη (Αθήνα, 31/1/1929). Βασικό θέμα: *Οι αρχηγοί της Επανάστασης του 1922 έχουν ακέραια τα πολιτικά τους δικαιώματα;*

Στις 31 Ιανουαρίου 1929, μία ημέρα μετά το δημοσίευμα της Εστίας και την επιστολή του Τσαλδάρη στον Πρωθυπουργό, θα γραφεί η πρώτη επιστολή του Βενιζέλου. Σ' αυτήν επισημαίνεται αρχικά ότι η Κυβέρνηση δεν είχε καταλήξει σε οποιαδήποτε απόφαση πάνω στο συγκεκριμένο θέμα¹³, πλην όμως διευκρινίζεται ότι, τόσο η επιστολή του Τσαλδάρη όσο και η αρθρογραφία μερίδας του αντιπολιτευόμενου τύπου, θέτουν το σημαντικό ζήτημα εάν οι αρχηγοί της Επανάστασης του 1922 έχουν ακέραια τα πολιτικά τους δικαιώματα¹⁴.

Ο Βενιζέλος αναφέρεται στο διαφορετικό τρόπο με τον οποίο προσεγγίζει, αφενός ο "δημοκρατικός κόσμος" και αφετέρου το Λαϊκό κόμμα, την επανάσταση του 1922: πεποίθηση του δημοκρατικού κόσμου είναι ότι η τελευταία "παρά τα ενδεχόμενα σφάλματά της"¹⁵, αναπόφευκτα σε κάθε επανάσταση, "προσέφερε μεγάλα υπηρεσίας εις την Πατρίδα", γι' αυτό και η Δ' Συντακτική Συνέλευση κατά τη συνεδρίαση της 30 Μαΐου 1924 "αποτίουσα φόρον τιμής εις την σώσασαν την Ελλάδα Επανάστασιν του 1922 απεφάσισε την προαγωγήν των Αρχηγών αυτής εις Αρχιστρατήγους"¹⁶.

Η κυριότερη υπηρεσία της επανάστασης συνίσταται, κατά τον Βενιζέλο, στην ανασυγκρότηση του διελυμένου, εξαιτίας της Μικρασιατικής καταστροφής, εθνικού στρατού. Η παρουσία ενός ανασυγκροτημένου στρατεύματος στον Έβρο¹⁷ "επέτρεψε εις την Ελληνικήν αντιπροσωπείαν ενώπιον της Συνδιασκέψεως της Λωζάνης¹⁸ να επιτύχη έντιμον διά την χώραν ειρήνην"¹⁹.

Εφόσον η επανάσταση διαδραμάτισε θετικό ρόλο στην εξέλιξη των εθνικών ζητημάτων, υποχρέωση του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος, αλλά και του Λαϊκού κόμματος, "το οποίον διεκήρυξε πάντοτε ότι έχεται στερρώς του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος", είναι να μην αποκλείσει με δηλώσεις του υποψηφιότητες πολιτικών αντιπάλων, όπως του στρατηγού Γονατά. Μια τέτοια ενέργεια θα ήταν αντίθετη με την αρχή της ισότητας όλων των Ελλήνων, που είναι και ο θεμέλιος λίθος του κοινοβουλευτισμού.

σης” (sic) επαναστάσεως του 1922 και των αρχηγών της. Επισημαίνει ότι μία από τις πιο σημαντικές διαφορές, που οδηγεί τις δύο παρατάξεις σε αντιπαραθέσεις, είναι η απόπειρα παραγνώρισης από μέρους των φιλελευθέρων και των υπολοίπων δημοκρατικών κομμάτων ενός συμβάντος, το οποίο στην επιστολή του Βενιζέλου ονομάζεται “σφάλμα της επαναστάσεως”. Πρόκειται για την εκτέλεση των Έξι, γεγονός που ο αρχηγός του Λαϊκού κόμματος αποκαλεί “*τερατώδες έγκλημα συνταράξαν ολόκληρον τον πολιτισμένον κόσμον*”²². Ο Τσαλδάρης πρεσβεύει ότι η εκτέλεση των Έξι παραμένει ως βαρύ ατόπημα στη συνείδηση των οπαδών του Λαϊκού κόμματος, αλλά και της πλειονότητας του ελληνικού λαού, ανεξάρτητα από πολιτική τοποθέτηση²³.

Ο Πρόεδρος του Λαϊκού κόμματος θα αναφερθεί και στην επιβράβευση, γενικότερα, του έργου των αρχηγών της επανάστασης του 1922. Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του, τόσο ο Πρόεδρος των Φιλελευθέρων, όσο και τα υπόλοιπα δημοκρατικά κόμματα μεγιστοποιούν και εξαίρουν το έργο της επανάστασης, χαρακτηρίζοντας ως σπουδαία έργα τα στρατιωτικά τους καθήκοντα. Ο υπαινιγμός αφορά στην ανασυγκρότηση του στρατεύματος από μέρους της επανάστασης, αμέσως μετά τη Μικρασιατική καταστροφή: “*Πλήρη έχω συνείδησιν της διαφοράς αντιλήψεων ήτις χωρίζει υμάς και τα δημοκρατικά κόμματα γενικώς από το Λαϊκόν περί του έργου της κληθείσης Επαναστάσεως του 1922 και των Αρχηγών ταύτης. Σεις και εκείνα παραμερίζετε όλως ό, τι εν τη επιστολή σας αποκαλείτε σφάλμα της Επαναστάσεως και επιζητείτε πάσαν ευκαιρίαν να βραβεύσητε τους Αρχηγούς αναφερόμενοι εις έργα, τα στρατιωτικά αυτών καθήκοντα αφορώντα, τα οποία, ως και εν τη επιστολή σας αναφέρετε, περιτράνως εβράβευσε και η υπό της Επαναστάσεως αυτής συγκροτηθείσα Δ΄ Συνέλευσις*”²⁴.

Το Λαϊκό κόμμα, επισημαίνει ο Παναγής Τσαλδάρης, είναι προσηλωμένο και πιστεύει στις αρχές του κοινοβουλευτισμού, γεγονός που δε θα του επέτρεπε καν να διανοηθεί τον περιορισμό των πολιτικών δικαιωμάτων οιαδήποτε πολίτη, συμπεριλαμβανομένων και των αρχηγών της επαναστάσεως: “*Το Λαϊκόν κόμμα ουδέποτε έπαυσεν να έχη ως δόγμα τας αγνάς αρχάς του κοινοβουλευτισμού και να πιστεύη ακραδάντως εις ταύτας*”²⁵. Παραμένει, ωστόσο, πάντοτε το κόμμα ελεύθερο να ελέγξει την πολιτική της κυβέρνησης ως προς το προαναφερθέν θέμα και να κρίνει αν συνάδει με το συμφέρον της χώρας. Εξάλλου, ο σεβασμός προς τις αρχές και τις πεποιθήσεις κάθε αντιπάλου αποτελούν αναγκαία προϋπόθεση του ομαλού κοινοβουλευτικού βίου. Καταλήγο-

ντας, επισημαίνει ότι είναι αδύνατος ο κατευνασμός των πολιτικών παθών, εφόσον οι πολιτικοί αντίπαλοι, με συγκεκριμένες πολιτικές πράξεις που είναι δυνατόν να ερμηνευθούν ως επιβράβευση, αναφέρονται σε διαπραχθέντα σφάλματα (με την έννοια του όρου που χρησιμοποίησε ο Βενιζέλος στην πρώτη του επιστολή). Αντιθέτως, μία τέτοια στάση συμβάλλει στην “αναρρίψισιν των παθών”.

2.3. Επιστολή του Ελευθερίου Βενιζέλου προς τον Παναγή Τσαλδάρη (Αθήνα, 3/2/1929). Βασικό θέμα: *Οι ηγέτες της πολιτικής που ακολουθήθηκε μετά το 1920 δεν διέπραξαν προδοσία κατά της πατρίδας, καθώς η εκτέλεση των Έξι πραγματοποιήθηκε γιατί “η δύναμις των πραγμάτων υπήρξεν ισχυροτέρα των πρώτων σκέψεων της επαναστάσεως”.*

Το γεγονός ότι ο Ελευθέριος Βενιζέλος θα απαντήσει την επομένη, 3/2/1929, στην επιστολή του Παναγή Τσαλδάρη, υποδηλώνει τη σοβαρότητα του ζητήματος και τη σημασία του σε σχέση με το μείζον αίτημα για εξασφάλιση “της γαλήνης και της ειρηνεύσεως της χώρας”²⁶.

Ο Βενιζέλος από την πρώτη ήδη παράγραφο εκφράζει την ικανοποίησή του, γιατί, μέσω της αλληλογραφίας, ανοίγει ο δρόμος για ειλικρινείς εκατέρωθεν εξηγήσεις, καθώς και την ευαρέσκειά του για το γεγονός ότι ο αρχηγός του Λαϊκού κόμματος αναγνωρίζει τη διαφορά αντιλήψεων που χωρίζει το Λαϊκό κόμμα από τα δημοκρατικά, ως προς την εκτίμηση του έργου της επαναστάσεως του 1922 και των αρχηγών της.

Στη δεύτερη παράγραφο διαφαίνεται η πρόθεση του Βενιζέλου να μην υπαναχωρήσει από τις αρχικές του θέσεις σ’ ό,τι αφορά την αποτίμηση του έργου της επαναστάσεως του 1922. Παρά την πρόκληση που δέχεται από τον αρχηγό του Λαϊκού κόμματος, θα επιμείνει στη γνωστή του θέση ως προς τη συμβολή της επανάστασης στην ανασυγκρότηση του στρατού και δε θα ερμηνεύσει τις υπηρεσίες της, όπως ο αρχηγός του Λαϊκού κόμματος, ως επιτέλεση απλού στρατιωτικού καθήκοντος.

Εξάλλου, η κατηγορηματική δήλωσή του, με την οποία αποκρούει την κατηγορία για προδοσία σε βάρος των “μετανοεμβριανών” κυβερνήσεων σ’ ό,τι αφορά στο χειρισμό του Μικρασιατικού ζητήματος, προσφερόταν για να κατασιγάσει την οξύτητα και να οδηγήσει τις πολιτικές δυνάμεις στη συναίνεση: “*Δύναμαι να βεβαιώσω υμάς με τον πλέον κατηγορηματικόν τρόπον ότι ουδείς των πολιτικών αρχηγών της Δημοκρατικής παρατάξεως θεωρεί ότι οι ηγέται της πολιτικής ήτις ηκολουθήθη μετά το 1920 διέπρα-*

*Ξαν προδοσίαν κατά της πατρίδος, ή ότι εν γνώσει ωδήγησαν τον τόπον εις την Μικρασιατικήν καταστροφήν*²⁷.

Και μάλιστα ο λόγος του προοδευτικά, τείνει, και με άλλο τρόπο, να υπερβεί την οξεία πολιτική ανιπαράθεση: οι πολιτικοί αρχηγοί της δημοκρατικής παράταξης “θα ήσαν ευτυχείς”, αν το αντίπαλο Λαϊκό κόμμα οδηγούσε την Ελλάδα σε εθνικό θρίαμβο αντί της επελθούσης καταστροφής: *“Δύναμαι μάλιστα να σας βεβαιώσω ότι το επ’ εμοί πιστεύω ακραδάντως ότι θα ήσαν ευτυχείς (οι πολιτικοί αρχηγοί της δημοκρατικής παράταξης) αν η πολιτική των ωδήγει την Ελλάδα εις εθνικόν θρίαμβον*²⁸.

Ποιός επομένως ευθύνεται, κατά την άποψη του Ελευθερίου Βενιζέλου, για την άσκηση της αποτυχημένης πολιτικής που οδήγησε τη χώρα στη Μικρασιατική καταστροφή;

Κατά την εκτίμησή του, οι τότε κυβερνώντες παρασύρθησαν από την υπέρμετρη προσήλωσή τους στη δυναστεία, η οποία και τους οδήγησε μετά το 1920 σε πολιτικές επιλογές που αποδείχθηκαν ολέθριες για τα συμφέροντα της χώρας: *“Πιστεύομεν μόνον ότι η ακολουθηθείσα μετά το 1920 πολιτική εις την οποίαν παρέσυρεν αυτούς η πέραν του προσήκοντος μέτρου προσήλωσις των προς την δυναστείαν υπήρξεν ολεθρία διά τα συμφέροντα της χώρας”*.

Ως προς το θέμα της εκτέλεσης των Έξι, ο Βενιζέλος δε διαφοροποιείται από παλαιότερες τοποθετήσεις του: *“Αλλ’ οσονδήποτε βαρεία και αν ήτο η ευθύνη αυτών διά την ακολουθηθείσαν πολιτικήν, ουδείς ηδύνατο υπό ομαλές περιστάσεις να σκεφθή ότι το σφάλμα αυτών ηδύνατο να τιμωρηθή διά της τρομεράς ποιότητος του θανάτου*²⁹.

Πώς όμως θα ήταν δυνατόν ο Βενιζέλος, υπό την τρέχουσα πίεση των πολιτικών γεγονότων, να προωθήσει και να κάνει αποδεκτή την παραπάνω θέση του, στο πλαίσιο της σύγχρονης διαμάχης ανάμεσα στο Λαϊκό κόμμα και τις δημοκρατικές δυνάμεις; το Λαϊκό κόμμα θεωρούσε τη δίκη και τις εκτελέσεις που ακολούθησαν ως έγκλημα που είχε ατιμάσει τους αρχηγούς της επανάστασης, τους είχε στερήσει τα πολιτικά δικαιώματα και είχε ελαχιστοποιήσει τις υπηρεσίες που προσέφεραν στη χώρα³⁰, στην αξία των οποίων οι δημοκρατικοί πίστευαν σταθερά.

Ο Βενιζέλος, αφού αναφερθεί στο δράμα της Μικρασιατικής καταστροφής, θα ερμηνεύσει την εκτέλεση ως απόρροια άκρατου παρορμητισμού που προκάλεσε *“η δύναμις των πραγμάτων”*. αυτή, κάτω από όχι ομαλές περιστάσεις, επικράτησε: *“Όταν επαναχθή τις διά φαντασίας εις την εποχήν του φθινοπώρου του 1922*

την χώραν". Πιστεύει ότι "και μετά την Μικρασιατικήν καταστροφήν δύνανται ακόμη ν' ανατείλουν διά την Ελλάδα ευτυχείς ημέραι". Η στάση του Ελ. Βενιζέλου, κατά τη χρονική συγκυρία της αλληλογραφίας, συγκεκριμενοποιείται σε μια πρόταση συνεργασίας του με τον Παναγή Τσαλδάρη, η οποία και επικεντρώνεται στην επίτευξη της ανόθευτης λειτουργίας του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος. Η θέση αυτή στηρίζεται στο γεγονός ότι, κατά την περίοδο της οικουμενικής κυβέρνησης³⁴, στο πλαίσιο και του συναινετικού κλίματος που απορρέει από την ομαλή λειτουργία του κοινοβουλευτισμού, οι αποκλίσεις στις απόψεις των κομμάτων που συμμετείχαν σ' αυτήν, δεν είχαν αναστείλει τη μεταξύ τους συνεργασία: *"Εάν μετά τας ειλικρινείς αυτάς εξηγήσεις συνεχίσωμεν την εργασίαν εις την οποίαν μετά την συγκρότησιν της Οικουμενικής Κυβερνήσεως επεδόθησαν τόσον αξιωματικώς όλα τα πολιτικά κόμματα της χώρας τα οποία καίπερ διατηρούντα έκαστον τας διαφόρους αντιλήψεις του ως προς την εκτίμησιν του προσφάτου παρελθόντος και ως προς τον καλύτερον τρόπον της παρασκευής ευτυχεστέρου μέλλοντος, ενούνται όμως επί του πεδίου της πίστεως αυτών ότι η Ελλάς δεν δύναται να προαχθή παρά μόνον υπό την ανόθευτον λειτουργίαν του Κοινοβουλευτικού πολιτεύματος, ημπορούμεν να είμεθα βέβαιοι ότι θ' ανατείλουν ευτυχείς και πάλιν διά την χώραν ημέραι"*³⁵.

Επομένως, η πραγματική εκπροσώπηση του λαού στο κοινοβούλιο προσφερόταν να αποτελέσει παράγοντα σταθεροποιητικό στο πλαίσιο λειτουργίας του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος.

2.4. Επιστολή του Ελευθερίου Βενιζέλου προς τον Παναγή Τσαλδάρη (Αθήνα, 1/ 11/ 1929). Βασικό θέμα: *Προς τη συναίνεση μέσω ενός ομαλού κοινοβουλευτικού βίου.*

Την 1/11/1929, εννιά μήνες μετά την τελευταία τους επικοινωνία, ο Ελευθέριος Βενιζέλος θα αποστείλει εκ νέου επιστολή στον Παναγή Τσαλδάρη³⁶. Στην αρχή της επιστολής του³⁷, επιχειρώντας τη σύνδεση με το πνεύμα της αλληλογραφίας που είχε προηγηθεί κατά τους μήνες Ιανουάριο και Φεβρουάριο, αφού επαναδιατυπώσει τη γνωστή θέση του, σχετικά με τις διαφορετικές εκτιμήσεις του έργου της επανάστασης του 1922 από το δημοκρατικό κόσμο και το Λαϊκό κόμμα, θα καταλήξει στο συμπέρασμα ότι ο Στυλιανός Γονατάς, εξαιτίας της παρουσίας του οποίου απέχει από τις συνεδριάσεις των νομοθετικών σωμάτων το Λαϊκό κόμμα, δεν θα ήταν νοητό να έχει λιγότερα δικαιώματα από τους άλλους γεροϋσιαστές, επειδή είναι γι' αυτόν διαφορετική η κρίση του Λαϊκού κόμματος³⁸.

Ποιά γεγονότα είχαν όμως παρεμβληθεί στο διάστημα των εννέα μηνών που μεσολάβησαν;

Στις 21 Απριλίου 1929 προκηρύχθηκαν γερουσιαστικές εκλογές, το αποτέλεσμα των οποίων έδωσε για μια ακόμη φορά συντριπτική πλειοψηφία στο κόμμα των Φιλελευθέρων, με ποσοστό ψήφων 54,58%³⁹. Η αντιβενιζελική παράταξη υπέστη μεγαλύτερη ήττα από εκείνη των εκλογών της 19ης Αυγούστου 1928, αφού συγκέντρωσε μόνο 26,6%, έναντι 33,03% στις εκλογές του Αυγούστου. Ο Πλαστήρας δεν είχε αποδεχτεί την πρόσκληση του Βενιζέλου να εκλεγεί αριστίνδην γερουσιαστής, γιατί δεν ήθελε να αναμιχθεί στην πολιτική, ενώ ο Γονατάς εξελέγη, με το μεγαλύτερο αριθμό ψήφων, πρώτος γερουσιαστής Αττικοβοιωτίας και στον ανασχηματισμό της 7ης Ιουνίου 1929 ανέλαβε το Υπουργείο Συγκοινωνίας. Η υπουργοποίηση του Στυλιανού Γονατά προκάλεσε νέες αντιδράσεις από μέρους του Λαϊκού κόμματος. Το κόμμα απείχε συστηματικά έκτοτε από τις συνεδριάσεις των δύο Νομοθετικών Σωμάτων, γεγονός που προκάλεσε την επανάληψη της αλληλογραφίας μεταξύ Βενιζέλου και Τσαλδάρη. Το κλίμα της συναίνεσης είχε κλονιστεί και μάλιστα σε περίοδο που αναμενόταν η εκλογή νέου Προέδρου της Δημοκρατίας, μετά την απόφαση του ναυάρχου Κουντουριώτη να παραιτηθεί λόγω γήρατος.

Η αναφορά του Βενιζέλου στη νέα επιστολή του επικεντρώνεται στη στάση του Λαϊκού κόμματος· συγκεκριμένα, προβάλλει το ερώτημα κατά πόσο η στάση αυτή δε θα μπορούσε να επηρεάσει αρνητικά τη λειτουργία του κοινοβουλευτισμού σε περίοδο απειλών σε βάρος του δημοκρατικού πολιτεύματος. Ο διορατικός πολιτικός διαβλέπει την επερχόμενη κρίση του κοινοβουλευτισμού στην Ευρώπη, προάγγελος της οποίας ήταν και η εγκαθίδρυση και στην Ελλάδα δικτατορίας κατά το 1925⁴⁰. Επικροτεί το ρόλο που διαδραμάτισαν η οικουμενική κυβέρνηση και τα κυβερνητικά σχήματα που τη διαδέχτηκαν, καθώς και ο ίδιος, ο Παναγής Τσαλδάρης, στη δημοσιονομική εξυγίανση και στην υποδειγματική λειτουργία της Βουλής και της Γερουσίας, συντελώντας στην αποκατάσταση του κύρους και της ισχύος του πολιτεύματος. Η μεγιστοποίηση των προσπαθειών όλων των κοινοβουλευτικών κομμάτων και προς την κατεύθυνση αυτή είναι απαραίτητη, προκειμένου να εξασφαλιστεί και η εμπιστοσύνη του λαού απέναντι στο δημοκρατικό πολίτευμα.

Στο πλαίσιο των προσπαθειών αυτών θα πρέπει να δραστηριοποιηθεί και το Λαϊκό κόμμα, απεμπολώντας πρακτικές που είναι ικανές να πλήξουν τη λειτουργία του κοινοβουλευτικού πολιτεύμα-

Η αποχή του Λαϊκού κόμματος από την κοινοβουλευτική λειτουργία, εάν δεν αποτυπώνει μία παροδική εκδήλωση δυσφορίας, υποδηλώνει την άρνησή του να αποδεχθεί τη νέα κατάσταση πραγμάτων, τη νέα πολιτική πραγματικότητα που δημιουργήθηκε μετά την επανάσταση. Το γεγονός αυτό θα προκαλέσει στο λαό αίσθημα ανασφάλειας ενόψει πιθανών προγραφών και διώξεων που θα ήταν, υπό τις συνθήκες αυτές, αναμενόμενο να ακολουθήσουν την ανάληψη της εξουσίας από τους Λαϊκούς⁴³. Η δημιουργία αναλόγου κλίματος δε συμφέρει το ίδιο το Λαϊκό κόμμα, ενώ ταυτόχρονα υπονομεύει τη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος και εξυπηρετεί τα συμφέροντα των εχθρών του⁴⁴. Και ο Βενιζέλος καταλήγει: *“θα έφερε δε εις το συμπέρασμα ότι κανονική δράσις του λαϊκού κόμματος υπό το δημοκρατικόν πλιτεύμα δεν είναι δυνατή και είμαι βέβαιος ότι εννοείτε, όπως και εγώ, ποίαι θα ήσαν αι ολέθριαι διά την χώραν συνέπειαι τοιούτου συμπεράσματος”*⁴⁵.

Ανταποκρινόταν όμως, πράγματι, η εξέλιξη αυτή στις βαθύτερες προθέσεις του Λαϊκού κόμματος και ιδιαίτερα του αρχηγού του; Ο Βενιζέλος φαίνεται καθαρά ότι δεν αποδέχεται την εκδοχή αυτή, εφόσον ο Τσαλδάρης παρουσιάζεται να αποφεύγει εκδηλώσεις που συμβάλλουν στην αναζωπύρωση των παθών: *“Ενθυμούμαι, άλλωστε, ότι εις τας δηλώσεις που εκάμετε (...) επεκαλέσθητε τον φόβον ότι η εμφάνισίς σας εις τα νομοθετικά σώματα και επίκρισις της κυβερνητικής συνθέσεως ηδύνατο να εξάψη τα πάθη επί ζημιά του επιτευχθέντος κατευνασμού”*⁴⁶.

Η αναφορά του Βενιζέλου στην απουσία του Λαϊκού κόμματος από τις συνεδριάσεις των νομοθετικών σωμάτων, επειδή έχει προφανώς και μία ιδιαίτερη βαρύτητα, παρατίθεται στο τέλος της επιστολής του. Σύμφωνα μ' αυτήν, το Λαϊκό κόμμα απέχει από τις συνεδριάσεις με σκοπό να εξαναγκάσει την κυβέρνηση να προβεί σε ανανέωση της λαϊκής εντολής⁴⁷. Ο Βενιζέλος αντικρούει την άποψη αυτή, η υιοθέτηση της οποίας θα αντέφασκε με την πρόσφατη ετυμηγορία του εκλογικού σώματος⁴⁸ και θα αποτελούσε *“καταπρόδοσιν της μεγάλης εμπιστοσύνης, την οποίαν ο λαός επανειλημμένως εντός 8 μηνών εξεδήλωσεν προς την κυβέρνησιν”*. Και καταλήγει: *“Ο λαός δεν θα μου συνεχώσει, και δικαίως, ότι τον αναγκάζω να διακόψη πάλιν εντός τόσον βραχέως διαστήματος, το έργον της οικονομικής του συγκροτήσεως, διά να ριφθή εις νέους εκλογικούς αγώνας. Αρκούν αι εντός 13 μηνών διεξαχθείσαι δύο εκλογαί διά τα νομοθετικά σώματα και μία δημοτική”*⁴⁹. *Προς τι δε να ερωτηθή ο λαός, εάν εγκρίνη την ανάξισιν*

του θλιβερού παρελθόντος, αφού διά της ψήφου της 19 Αυγούστου τόσο εμφαντικώς εξεδήλωσε την θέλησίν του να λησμονήσει αυτό και να στρέψη αμέριστον την προσοχήν του εις την ανόρθωσιν του παρόντος και την παρασκευήν καλλιτέρου μέλλοντος;⁵⁰

Η αλληλογραφία των δύο ανδρών κλείνει με την επιστολή αυτή του Βενιζέλου. Ολοκληρώνοντας την τελευταία επιστολή του ο Πρωθυπουργός, θα απευθύνει εκ νέου έκκληση προς τον αρχηγό της αντιπολίτευσης *“όπως το λαϊκόν κόμμα θελήση να επαναλάβη την εν τη Βουλή και τη Γερουσία θέσιν του, διά να συνεργασθή ως αντιπολίτευσις, όπως επιτυχώς ειργάσθη μέχρι τούδε, εις την μεγάλην προσπάθειαν, η οποία καταβάλλεται όπως ο τόπος επουλώση τας πληγάς του, και επανεύρη την γαλήνην και την ευημερίαν των οποίων είνε άξιος”*.

Τελικά, σημειώθηκαν υποχωρήσεις και από τις δύο πλευρές: Ο Στυλιανός Γονατάς παραιτήθηκε από τη θέση του υπουργού Συγκοινωνιών και ανέλαβε τη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας και το Λαϊκό κόμμα επανήλθε στις συνεδριάσεις των νομοθετικών σωμάτων. Με τον τρόπο αυτό επιτεύχθηκε, στις 14 Δεκεμβρίου 1929, και η εκλογή του “ουδετέρου” Αλεξάνδρου Ζαΐμη ως Προέδρου της Δημοκρατίας.

3. Κριτική αποτίμηση της αλληλογραφίας

Στη συγκεκριμένη χρονική περίοδο, μετά τη Μικρασιατική καταστροφή, αναδιαμορφώνεται η πολιτική και γενική ιδεολογία της αστικής τάξης. Η Μεγάλη Ιδέα, σα συμπύκνωση του μαχητικού εθνικισμού, και ο πόλεμος παύουν να θεωρούνται αυτονόητες προϋποθέσεις του εθνικού βίου και ο βενιζελισμός εκφράζεται με τα μέτρα για οικονομική σταθεροποίηση και ανάπτυξη, την εξωτερική πολιτική για την επίλυση των εθνικών υποθέσεων και την προσπάθεια για ομαλοποίηση της πολιτικής ζωής.

Οι θέσεις που υποστηρίζει ο Βενιζέλος συνάδουν με μια νέα αντίληψη την οποία θέλει να περάσει στην πολιτική ζωή, εφόσον εκείνη τη χρονική στιγμή ο ρόλος του και ο πολιτικός του λόγος είναι συναινετικός, με σκοπό να ξεπεραστούν οι αγκυλώσεις του παρελθόντος και οι συνέπειες του διχασμού. Συνεπώς, οδηγείται σε μέτρα κατευνασμού των πολιτικών παθών, με στόχο να μπορέσει να προχωρήσει σε ομαλότερες ατραπούς και σε συναρμογή

Παναγή Τσαδάρη, ώστε ο πολιτικός βίος να αποκαθαρθεί από τα πάθη και να απεμπλακεί από τα αδιέξοδα του παρελθόντος. Προς την κατεύθυνση αυτή θα συμβάλει και ο πολιτικός του λόγος, με τόνους λυρικούς κατά την αναφορά του στην εκτέλεση των Έξι, που σπανίως συνάδει με το ρεαλισμό του πολιτικού λόγου και έχει ως στόχο να πείσει τον αποδέκτη του μηνύματος.

Προκειμένου να αμβλυνθεί, ως ένα τουλάχιστο βαθμό, η πολιτική οξύτητα, ο Βενιζέλος θα επανεκτιμήσει την πολιτική των κυβερνήσεων από το 1920 μέχρι και την Μικρασιατική καταστροφή. Συγκεκριμένα, θα δηλώσει κατηγορηματικά ότι η δημοκρατική παράταξη θεωρεί ότι οι πολιτικοί ηγέτες που ανέλαβαν στο διάστημα αυτό την εξουσία δε διέπραξαν προδοσία, ούτε οδήγησαν συνειδητά τον τόπο στη Μικρασιατική καταστροφή.

Πολιτική συναίνεση απαιτούσε και η αντιμετώπιση των εξωτερικών προβλημάτων. Ειδικότερα, στις αρχές του 1929, απέβλεπε σε μία καλύτερη επικοινωνία και προσέγγιση με τους πολιτικούς του αντιπάλους, ενόψει της ανάγκης να επιλυθούν οριστικά οι ελληνοτουρκικές διαφορές. Η ελληνοτουρκική Συνεννόηση του 1930 θα θεωρηθεί σημαντικό διπλωματικό επίτευγμα σε ευρύτερη ευρωπαϊκή κλίμακα και θα επιτρέψει στους δύο λαούς και στους πολιτικούς ηγέτες τους, Βενιζέλο και Κεμάλ, να προσβλέψουν στα πιο τολμηρά σχέδια φιλίας και συνεργασίας⁵². Η επιδίωξη αυτή κρινόταν από το Βενιζέλο τόσο σημαντική, ώστε χάριν της ευόδωσής της, θα έπρεπε να αποκατασταθεί κλίμα συναίνεσης ανάμεσα στις ισχυρές πολιτικές δυνάμεις της χώρας. Η εξέταση των πηγών και συγκεκριμένα της αλληλογραφίας ανάμεσα στους δύο μεγάλους αντιπάλους, που αντιπροσώπευαν τα δύο κύρια πολιτικοϊδεολογικά ρεύματα, επιβεβαιώνει αυτήν την υπόθεση.

Εξάλλου, η Ελλάδα, ως αποτέλεσμα του πολιτικού κύρους και της ιδιοφυΐας του Βενιζέλου, είχε πρόσφατα κατορθώσει, μέσω και της επιτυχούς στροφής στη Ρώμη⁵³, να εξισορροπήσει τις γειτονικές πιέσεις, να ενισχύσει τη διπλωματική της θέση και να επιβάλει όρους ισότιμης συνεργασίας στο βαλκανικό χώρο. Μετά την υπογραφή του Συμφώνου της Ρώμης, στις 23 Σεπτεμβρίου του 1828, οι εντάσεις είχαν αμβλυνθεί και αφενός οι ελληνογιογκοσλαβικές συμφωνίες του 1928-1929, και αφετέρου οι ελληνοτουρκικές του 1930, έτειναν να οριοθετήσουν την πολιτική του Βενιζέλου σε περιφερειακή κλίμακα⁵⁴.

Η αποκατάσταση σχέσεων φιλίας με την Ιταλία και τη Γιουγκοσλαβία θα συντελέσει στην ευόδωση του σχεδίου και της ελληνοτουρκικής προσέγγισης.

11. Η Μικρασιατική καταστροφή “ενταφιάζει τον ελληνικό αλυτρωτισμό. Με την ανταλλαγή των πληθυσμών, ολόκληρο σχεδόν το Έθνος αναδιπλώνεται και συγκεντρώνεται μέσα στα οριστικά σύνορα του Κράτους. Παρά τις τεράστιες ανθρώπινες απώλειες, τη γεωγραφική συρρίκνωση και τα ζητήματα που μένουν άλυτα (της Δωδεκανήσου, της Βορείου Ηπείρου και προπατρίς της Κύπρου), η εθνική ενοποίηση έχει ουσιαστικά ολοκληρωθεί με τελεσίδικο τρόπο... Ωστόσο, ο Διχασμός ως κρίση εθνικής ολοκλήρωσης κληροδοτείται στο μεσοπόλεμο...”. (Μαυρογορδάτου Γιώργου Θ., Μελέτες και Κείμενα για την περίοδο 1909- 1940, ΣΑΚΚΟΥΛΑΣ, Αθήνα- Κομοτηνή). Για τους πρόσφυγες βλ. λεπτομέρειες στην εξαντλητική εργασία του Λαμψίδη Γιώργου Ν., Οι πρόσφυγες του 1922. Η προσφορά τους στην ανάπτυξη της χώρας, ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ, Θεσσαλονίκη 1992.

12. Η συγκρότηση της Γερουσίας, του δευτέρου Νομοθετικού Σώματος που προέβλεπε το Σύνταγμα του 1927, ήταν ένα ζήτημα που απασχολούσε σοβαρά τον Ελευθ. Βενιζέλο. Την 16η Ιανουαρίου 1929 δημοσιεύταν ο νόμος 3786, με τον οποίο και προβλεπόταν ότι η Γερουσία θα αποτελούνταν από 120 γερουσιαστές, από τους οποίους οι 92 θα εκλέγονταν από το λαό, οι 18 από τις επαγγελματικές τάξεις μέσω των οργανώσεών τους και οι 10 αριστίνδην σε κοινή συνεδρίαση των δύο Νομοθετικών Σωμάτων. (Δαφνή Γρηγορίου, *Η Ελλάς μεταξύ δύο Πολέμων 1923- 1940*, τ. Β΄, ΙΚΑΡΟΣ, έκδ. 2α, 1974, σ. 8).

13. Αρχείον Πρωθυπουργού Παναγή Τσαλδάρη, Φάκ. 7, αριθ. εγγρ. 48, Αθήναι, 31/ 1/ 1929, του Προέδρου της Κυβερνήσεως Ελευθερίου Βενιζέλου προς τον Αρχηγόν του Λαϊκού κόμματος βουλευτήν Κορινθίας Κύριον Π. Τσαλδάρην: “Αι δηλώσεις τας οποίας έκαμα προς τον τύπον εξερχόμενος της Βουλής χθες το εσπέρας αποδεικνύουν ότι η Κυβέρνησις όχι μόνον δεν έλαβεν απόφασιν επί του ζητήματος (της εκλογής των 10 γερουσιαστών υπό της Βουλής και Γερουσίας) αλλ’ ουδ’ ησχολήθη καν μέχρι της στιγμής με το ζήτημα τούτο”. (Όπου υπάρχουν υπογραμμίσεις ανήκουν στο κείμενο του αρχείου). Επίσης, ευχαριστώ θερμά το Ίδρυμα «Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής» και τον Γ. Διευθυντή του Ίδρύματος, Καθηγητή Κωνσταντίνο Σβολόπουλο, για τη δυνατότητα που μου παρείχαν να προσεγγίσω και να μελετήσω το εν λόγω αρχείο.

14. “Θα ηδυνάμην ν’ αρκεσθώ εις τα ανωτέρω. Αλλά νομίζω ότι δεν θα ήτο αρκετή η απάντησίς μου αύτη. Η επιστολή σας τώντι, εάν μάλιστα συνδασθή προς την σημερινήν αρθρογραφίαν μερίδος του αντικυβερνητικού τύπου, φαίνεται ευείρουσα έν ζήτημα σοβαρόν. Το ζήτημα δηλαδή αν οι Αρχηγοί της Επαναστάσεως του 1922 έχουν ακέραια ή τουναντίον μειωμένα τα πολιτικά των δικαιώματα” (Αρχείον Πρωθυπουργού Παναγή Τσαλδάρη, Φάκ. 7, αριθ. εγγρ. 48, Αθήναι, 31/ 1/ 1929, ό.π.).

15. Αρχείον Πρωθυπουργού Παναγή Τσαλδάρη, Φάκ. 7, αριθ. εγγρ. 48, ό.π..

16. Το εντός εισαγωγικών παράθεμα αναφέρεται στην απόφαση της Συνέλευσης.

δράσεις εκδηλώθηκαν με τη διακοπή των αγγλοελληνικών διπλωματικών σχέσεων, με συζήτηση επί του θέματος στην ιταλική Γερουσία και με παρατηρήσεις που διατυπώθηκαν στην ελληνική αντιπροσωπεία στη Λωζάνη. Προσπαθώντας να παρεισφύσουμε στο κλίμα της εποχής που διαδραματίζονται τα γεγονότα, παραθέτουμε το παρακάτω απόσπασμα, από το οποίο και συνάγεται ότι μετά την εκτέλεση η κοινή γνώμη μεταστράφηκε, ως ένα βαθμό, κατά της επανάστασης, θέση που συνηγορεί, ως ένα βαθμό, υπέρ των απόψεων του Παναγή Τσαλδάρη: "Το ολιγόλογον ανακοινωθέν της Επανάστασεως, που ανήγγειλε την εκτέλεσιν των πέντε πολιτικών και του αρχιστρατήγου, προεκάλεσε κατάπληξιν και εις το εσωτερικόν και εις το εξωτερικόν. Ο ελληνικός λαός, ανεξαρτήτως πολιτικής τοποθετήσεως, συνεκινήθη. Αι καρδίαι όλων των Ελλήνων ένιωσαν εκείνο το ανεξήγητο σφίξιμο της μεγάλης οδύνης, που παραλύει κάθε κίνησιν. Πένθιμος ατμόσφαιρα κάλυψε την πρωτεύουσαν. Η πλατεία Συντάγματος έδινε την εντύπωσιν οικίας πενθούντων προσφιλών προσώπων. Αυτοί οι αδιάλλακτοι, εκείνοι που εξώθησαν μέχρι της εκτελέσεως, εταράχθησαν. Δεν επίστευαν ποτέ ότι τα πράγματα θα έφθαναν μέχρι του εκτελεστικού αποσπάσματος. Εζήτησαν την εκτέλεσιν, αλλ' εφαντάζοντο ότι, την τελευταίαν στιγμήν, μία ξένη παρέμβασις θα την ανέστελλε. Και έτσι, θα είχαν την συνείδησίν των ήσυχον. Θα έλεγαν ότι επέμειναν εις την εκτέλεσιν, αλλ' αυτή εματαιώθη λόγω ανωτέρας βίας. Τας διαθέσεις της κοινής γνώμης, μετά την εκτέλεσιν, απέδωσεν η τάσις του κόσμου να αποφεύγη τους ανθρώπους της Επανάστασεως. Οι πολίται εφοβούντο ότι θα τους εθεώρουν συνεργούς της πράξεως, αν τους έβλεπαν να συναναστρέφονται τους συνδεομένους με την Επανάστασιν ". (Δαφνή Γρηγορίου, τ. Α', ό.π., σσ. 15, 16, 17).

23. Αρχείον Πρωθυπουργού Παναγή Τσαλδάρη, Φάκ. 7, αριθ. εγγρ. 49, Αθήναι, 2/ 2/ 1929, ό. π..

24. Αρχείον Πρωθυπουργού Παναγή Τσαλδάρη, Φάκ. 7, αριθ. εγγρ. 49, Αθήναι, 2/ 2/ 1929, ό. π..

25. Αρχείον Πρωθυπουργού Παναγή Τσαλδάρη, Φάκ. 7, αριθ. εγγρ. 49, Αθήναι, 2/ 2/ 1929, ό. π..

26. Αρχείον Πρωθυπουργού Παναγή Τσαλδάρη, Φάκ. 7, αριθ. εγγρ. 50, Αθήναι, 3/ 2/ 1929, του Προέδρου της Κυβερνήσεως Ελευθερίου Βενιζέλου προς τον Αρχηγόν του Λαϊκού κόμματος βουλευτήν Κορινθίας Κύριον Π. Τσαλδάρην.

27. Αρχείον Πρωθυπουργού Παναγή Τσαλδάρη, Φάκ. 7, αριθ. εγγρ. 50, Αθήναι, 3/ 2/ 1929, του Προέδρου της Κυβερνήσεως Ελευθερίου Βενιζέλου, ό.π..

28. Αρχείον Πρωθυπουργού Παναγή Τσαλδάρη, Φάκ. 7, αριθ. εγγρ. 50, Αθήναι, 3/ 2/ 1929, του Προέδρου της Κυβερνήσεως Ελευθερίου Βενιζέλου, ό.π..

29. Αρχείον Πρωθυπουργού Παναγή Τσαλδάρη, Φάκ. 7, αριθ. εγγρ. 50, Αθήναι, 3/ 2/ 1929, του Προέδρου της Κυβερνήσεως Ελευθερίου Βενιζέλου, ό.π..

30. Αρχείο Πρωθυπουργού Παναγή Τσαλδάρη, Φάκ. 7, αριθ. εγγρ. 50, Αθήναι, 3/ 2/ 1929, του Προέδρου της Κυβερνήσεως Ελευθερίου Βενιζέλου, ό.π..

31. Αρχείο Πρωθυπουργού Παναγή Τσαλδάρη, Φάκ. 7, αριθ. εγγρ. 50, Αθήναι, 3/ 2/ 1929, του Προέδρου της Κυβερνήσεως Ελευθερίου Βενιζέλου, ό.π..

32. Κατά τον Δαφνή ο Βενιζέλος έκανε την εξής δήλωση σε φιλικό του περιβάλλον: "Και αν πρόκειται να αναστηθούν, πάλι πρέπει να εκτελεσθούν ". Σύμφωνα με τον ίδιο συγγραφέα η εκτέλεση προκάλεσε ανάμεικτα συναισθήματα: ικανοποίηση, συγκίνηση, θλίψη και πανικό. Συνέβαλε όμως στην πειθαρχία του λαού, άποψη που προσιδιάζει με αυτήν του Βενιζέλου που προαναφέραμε, αλλά και του λαού και ιδιαίτερα του ευαίσθητου προσφυγικού πληθυσμού που πιθανώς να ζητούσε εκδίκηση. Μήπως όμως ήταν και η θυσία που συνέβαλε να αμβλύνουν τα πάθη ακόμη και αυτών των αδιάλλακτων; Το γεγονός είναι ότι ο κύκλος της τραγωδίας έκλεισε με την τελευταία αυτή πράξη: "Δεν προεκάλεσε μονάχα συγκίνηση, θλίψιν και ικανοποίησιν η εκτέλεσις· αλλά και πανικόν. Όλοι ετρόμαξαν. Αυτός ο τρόμος απεδείχθη σωτήριος. Συνετέλεσεν εις την πειθάρχησιν και του λαού και του στρατού. Ιδιαίτερώς συνεκράτησε τους πρόσφυγας. Αι ελληνικάί αρχαί εφοβούντο, δικαίως, ότι οι πρόσφυγες, εις την ψυχολογικήν κατάστασιν που ευρίσκοντο, ημπορούσαν να δημιουργήσουν ταραχάς. Τίποτε δεν συνέβη. Η εκτέλεσις των Εξ τους έσβησε το αίσθημα της εκδικήσεως, που τους επέζε. Πέραν της συγκινήσεως, της θλίψεως, της ικανοποιήσεως, του πανικού, επήλθε και ο κορεσμός. Οι πλέον αδιάλλακτοι ηρέμησαν. Μετά την 15ην Νοεμβρίου 1922, η Επανάστασις, και αν ήθελε, δεν θα ημπορούσε να δικάσει και να καταδικάση άλλους, ως ευθυνομένους διά την Μικρασιατικήν Καταστροφήν ". (Δαφνή Γρηγορίου, τ. Α', ό.π., σσ. 19- 20 και σ. 16 αντιστοίχως).

33. Αρχείο Πρωθυπουργού Παναγή Τσαλδάρη, Φάκ. 7, αριθ. εγγρ. 50, Αθήναι, 3/ 2/ 1929, ό.π..

34. Η Οικουμενική Κυβέρνηση, απόρροια των πρώτων υποδειγματικών και ελεύθερων εκλογών της 7ης Νοεμβρίου 1926 με το εκλογικό σύστημα της αναλογικής κατανομής των εδρών (Ν. 3363/ 1926), εξέφραζε τη γνήσια θέληση του ελληνικού λαού. Βλ. σχετικά Βεργόπουλου Κ., Εθνισμός και Οικονομική Ανάπτυξη. Η Ελλάδα στον Μεσοπόλεμο, ΕΞΑΝΤΑΣ, Αθήνα 1978. Για τη στάση του Βενιζέλου απέναντι στην Οικουμενική Κυβέρνηση βλ. Μαζαράκη-Αιινιάν Α., *Απομνημονεύματα*, ΙΚΑΡΟΣ, Αθήνα 1948, σσ. 342 κεξ. Διαπιστώνεται ότι ο Βενιζέλος αρνήθηκε να εγκρίνει την πολιτική του Καφαντάρη, του ηγέτη των Προοδευτικών Φιλελευθέρων, γεγονός που προκάλεσε την παραίτηση του τελευταίου από την ηγεσία και από την κυβέρνηση. Το διπολικό πολιτικό σχήμα της τότε πολιτικής πραγματικότητας κατά τη διάρκεια της οικουμενικής κυβέρνησης λειτούργησε άσπογα προς την κατεύθυνση της άμβλυνσης της πολιτικής οξύτητας, εφόσον, όπως επισημαίνεται, επέτρεψε την εκπροσώπηση όλων των τάσεων και απέκλεισε την πόλωση των δύο μεγάλων παρατάξεων, βενιζελικής και αντιβενιζελικής. (Βλ. και Δαφνή Γρηγορίου, ό.π., σσ. 348, 373- 375).

35. Αρχείον Πρωθυπουργού Παναγή Τσαλδάρη, Φάκ. 7, αριθ. εγγρ. 50, Αθήναι, 3/ 2/ 1929, ό.π..

36. Αρχείον Πρωθυπουργού Παναγή Τσαλδάρη, Φάκ. 7, αριθ. εγγρ. 52, Αθήναι, 1/ 11/ 1929, του Προέδρου της Κυβερνήσεως Ελευθερίου Βενιζέλου προς τον Αρχηγόν του Λαϊκού κόμματος βουλευτήν Αργολίδος- Κορινθίας Κύριον Π. Τσαλδάρην.

37. Επισημαίνουμε ότι από το αρχείο της αλληλογραφίας λείπει η πρώτη σελίδα της επιστολής.

38. "Εκ της της αλληλογραφίας, η οποία διεξήχθη μεταξύ ημών κατά Ιανουάριον; Φεβρουάριον ε. ε., καταφαίνεται πόση είναι η απόστασις η οποία χωρίζει τα δημοκρατικά κόμματα από το λαϊκόν, όσον αφορά την εκτίμησιν του έργου της επαναστάσεως του 1922 και των πρωτεργατών αυτής. Αλλ' εκ των ανταλλαγισών επιστολών κατεφάνη ότι η διάφορος αυτή εκτίμησις ουδεμίαν ενέχει εκ μέρους των δημοκρατικών κομμάτων έννοιαν υποτιμητικήν της πολιτικής θέσεως ή παραγνωριστικήν των πατριωτικών αισθημάτων των ηγετών αυτού. Θα μου επιτραπή ακόμη να προσθέσω ότι εκ της αλληλογραφίας εκείνης εφάνη ότι το λαϊκόν κόμμα δεν είχεν αντίρρησιν κατά της υποψηφιότητος ως γερουσιαστού του κ. Γονατά. Θα ήτο δε απαράδεκτον να υποτεθή ότι ο κ. Γονατάς, όστις εξελέγη μάλιστα πρώτος Γερουσιαστής Αττικής, θα εισήρχετο εις την Γερουσίαν με δικαιώματα ολιγώτερα των άλλων Γερουσιαστών, απλώς διότι η περι αυτού κρίσις του λαϊκού κόμματος είναι διάφορος της των δημοκρατικών κομμάτων". (Αρχείον Πρωθυπουργού Παναγή Τσαλδάρη, Φάκ. 7, αριθ. εγγρ. 52, Αθήναι, 1/ 11/ 1929, ό.π.).

39. Βακαλόπουλος Απ., ό.π., σσ. 389- 390.

40. Η δυσχερής οικονομική κατάστασις με την αύξησιν του πληθωρισμού και τη συνεπακόλουθη μείωσις του εισοδήματος των εργαζομένων αναδύει φαινόμενα κοινωνικής παθογένειας. (Βλ. σχετικά Βερέμης Αθανάσιος, "Η οικονομία από το 1923 ως το 1926", Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. ΙΕ', σ. 303).

Τις πολιτικές αυτές αστοχίες θα εκμεταλλευθεί ο στρατηγός Θεόδωρος Πάγκαλος, ο οποίος, αφού ανατρέψει με κίνημα την κυβέρνηση του Ανδρέα Μιχαλακόπουλου (25 Ιουνίου 1925) και οδηγήσει τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας Παύλο Κουντουριώτη σε παραίτησις, θα κυβερνήσει δικτατορικά, αντιμαχόμενος το βενιζελικό κόσμος, και θα επιβιώσει χάρις στην αστυνόμευσιν των πολιτικών του αντιπάλων, διακυβεύοντας τη θέση της χώρας στο εξωτερικό, τόσο με την παραχώρησιν στη Γιουγκοσλαβία δικαιωμάτων πρόσβασης στην ελεύθερη ζώνη, όσο και με την εισβολή των ελληνικών στρατευμάτων στη Βουλγαρία (Οκτώβριος 1925), ενέργεια που υποχρέωσε τη χώρα να πληρώσει πολεμική αποζημίωσις (45.000 λίρες στεργλίνες), ύστερα από παρέμβασιν της Κοινωνίας των Εθνών.

Εξάλλου, οι στρατιωτικοί επενέβαιναν στην πολιτική ζωή της χώρας, αλλά και οι πολιτικοί στα στρατιωτικά ζητήματα. Υπήρχε αλληλοδιείσδυσις πολιτικού και στρατιωτικού στοιχείου. (Ρήγος Άλκης, *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία 1924-1935. Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνης*, ΘΕΜΕΛΙΟ, Αθήνα 1988, σσ. 277 και 285, όπου και βιβλιογραφία).

πλειοψηφία του ελληνικού λαού ενεπιστεύθη την τύχην της χώρας” (Δαφνή Γρηγορίου, τ. Α΄, ό.π., σσ. 394- 397).

48. Εξάλλου, και η αντιβενιζελική παράταξη (Λαϊκοί, Ελευθερόφρονες, Ανεξάρτητοι Βασιλόφρονες) εμφανίστηκε με μειωμένα κατά πολύ ποσοστά έναντι των προηγούμενων εκλογών της 7ης Νοεμβρίου. Από 42% τα ποσοστά τους τώρα μειώνονται σε 33,03%. Αποτέλεσμα ήταν οι Ελευθερόφρονες να διαλυθούν και το Κ.Κ.Ε. να μειώσει τα ποσοστά του από 4,38% σε 1,41%.

49. Στις δημοτικές εκλογές της 4ης Αυγούστου 1929 η δημοκρατική παράταξη είχε ως υποψηφίους στην Αθήνα τους Σπ. Πάτση και Αντ. Χρηστομάνο, με αποτέλεσμα να εκλεγεί με διαφορά 1000 περίπου ψήφους ο αντιβενιζελικός υποψήφιος Σπ. Μερκούρης και να αναπτρωθεί το ηθικό του αντιβενιζελισμού. (Δαφνή Γρηγορίου, τ. Β΄, ό.π., σσ. 19- 20).

50. Αρχείον Πρωθυπουργού Παναγή Τσαλδάρη, Φάκ. 7, αριθ. εγγρ. 52, Αθήναι, 1/ 11/ 1929, του Προέδρου της Κυβερνήσεως Ελευθερίου Βενιζέλου, ό.π..

51. Από τα σπουδαιότερα έργα της κυβέρνησης Βενιζέλου 1928-1932 σημειώνουμε: τα υδραυλικά έργα της πεδιάδας Θεσσαλονίκης, Σερρών και Δράμας, την κατασκευή έργων συγκοινωνίας, την εξασφάλιση δημόσιας υγείας, την ίδρυση της Αγροτικής Τράπεζας, την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, με την αναδιοργάνωση των πανεπιστημίων, κατασκευή νέων σχολικών κτηρίων και βιβλιοθηκών, καθώς και την καλή οικονομική πολιτική και διαχείριση, ενόψει μάλιστα και του οικονομικού Κραχ. (Βακαλόπουλος Απ., *Νέα Ελληνική Ιστορία 1204-1985*, ΒΑΝΙΑΣ, Θεσσαλονίκη 1999, σσ. 391- 394).

52. Σβολοπούλου Κωνσταντίνου Δ., ό.π., σσ. 13-14.

53. Από το 1924 υπήρχαν προβλήματα με την Ιταλία. Πράγματι, μετά την αναχώρηση του Βενιζέλου στο εξωτερικό, τη διάσπαση του κόμματος των Φιλελευθέρων και την άνοδο στην εξουσία των κυβερνήσεων του Θεμιστοκλή Σοφούλη (24 Ιουλίου 1924) και του Ανδρέα Μιχαλακοπούλου (7 Οκτωβρίου 1924), η χώρα βρίσκεται υπό την πίεση σημαντικών εξωτερικών προβλημάτων: η πολιτική της Ιταλίας ήδη δρούσε ως αποσταθεροποιητικός παράγοντας στην ευρύτερη περιοχή με τις βλέψεις της προς τη νήσο Κέρκυρα, οι οποίες και οδήγησαν στην κατάληψη του νησιού από τις 31 Αυγούστου 1923, αλλά και προς την Αλβανία με τη μετατροπή της τελευταίας σε προτεκτοράτο. (Βερέμης Αθανάσιος, “Οι Διεθνείς σχέσεις της Ελλάδος (1923- 1925). Οι σχέσεις της Ελλάδος με τους Βαλκανικούς γείτονες. Η κατάληψη της Κέρκυρας από τους Ιταλούς”, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ΄, σσ. 286- 290). Γενικότερα, η Ελλάδα μετά τη συνθήκη της Λωζάνης, που σηματοδοτούσε και τον τυπικό τερματισμό της εποχής της Μεγάλης Ιδέας, εξαιτίας κυρίως των μεγάλων εσωτερικών προβλημάτων που αντιμετώπιζε με την παρουσία των προσφύγων, στην εξωτερική της πολιτική ακολούθησε την τακτική της Αγγλίας και της Γαλλίας που επιζητούσαν την κατοχύρωση των συνθηκών, την ενίσχυση των διεθνών οργανισμών και των εγγυήσεων της ειρήνης, όπως αντιπροσωπεύονταν από την Κ.Τ.Ε. (Βερέμης Αθανάσιος, “Οι Διεθνείς σχέσεις της Ελλάδος (1923- 1925)”, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ΄, σ. 286).

54. Για μια άλλη διμερή δραστηριότητα της χώρας την ίδια χρονιά στο διπλωματικό τομέα βλ. Σβολοπούλου Κωνσταντίνου, "Το Ελληνορουμανικόν Σύμφωνον της 21 Μαρτίου 1928", ανάτ. εκ του ΙΔ' τ. των Μακεδονικών, Θεσσαλονίκη 1974, σσ. 151- 162. Επίσης, Σβολοπούλου Κωνσταντίνου, *Το Βαλκανικόν Σύμφωνον και η ελληνική εξωτερική πολιτική*, ό.π., σσ. 16-17.

Πηγές και Βιβλιογραφία

Α. Πηγές

Αρχείον Πρωθυπουργού Παναγή Τσαλδάρη, Φάκ. 7, αριθ. εγγρ. 48, Αθήναι, 31/1/1929, επιστολή του Προέδρου της Κυβερνήσεως Ελευθερίου Βενιζέλου προς τον Αρχηγόν του Λαϊκού κόμματος βουλευτήν Κορινθίας Κύριον Π. Τσαλδάρην, Φάκ. 7, αριθ. εγγρ. 49, Αθήναι, 2/2/1929, επιστολή του Προέδρου του Λαϊκού κόμματος Π. Τσαλδάρη προς τον Πρόεδρον της Κυβερνήσεως Ελευθέριον Βενιζέλον, Φάκ. 7, αριθ. εγγρ. 50, Αθήναι, 3/2/1929, επιστολή του Προέδρου της Κυβερνήσεως Ελευθερίου Βενιζέλου προς τον Αρχηγόν του Λαϊκού κόμματος βουλευτήν Κορινθίας Κύριον Π. Τσαλδάρην, Φάκ. 7, αριθ. εγγρ. 52, Αθήναι, 1/11/1929, επιστολή του Προέδρου της Κυβερνήσεως Ελευθερίου Βενιζέλου προς τον Αρχηγόν του Λαϊκού κόμματος βουλευτήν Αργολίδος-Κορινθίας Κύριον Π. Τσαλδάρην.

Β. Βιβλιογραφία

- Αλιβιζάτου Ν., *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, ΘΕΜΕΛΙΟ, Αθήνα 1983
- Αναστασιάδου Ιφιγένεια, *Ο Βενιζέλος και το Ελληνοτουρκικό σύμφωνο φιλίας*, ΦΙΛΙΠΠΟΤΗ, Αθήνα 1982
- Ασδραχάς Σπύρος, *Ζητήματα Ιστορίας*, ΘΕΜΕΛΙΟ, Αθήνα 1983
- Βακαλόπουλος Απ., *Νέα Ελληνική Ιστορία 1204-1985* ΒΑΝΙΑΣ, Θεσσαλονίκη 1999,
- Βεργόπουλου Κ., *Εθνισμός και Οικονομική Ανάπτυξη. Η Ελλάδα στον Μεσοπόλεμο*, ΕΞΑΝΤΑΣ, Αθήνα 1978
- Βερέμης Αθανάσιος, "Η έξωση του Γεωργίου του Β' και η ανακήρυξη της Δημοκρατίας", *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ, ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΑΘΗΝΩΝ, σσ. 275- 281
- Βερέμης Αθανάσιος, "Οι Διεθνείς σχέσεις της Ελλάδος (1923-1925)", *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ', σσ. 285- 290
- Βερέμης Αθανάσιος, "Η οικονομία από το 1923 ως το 1926", *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ', σσ. 301- 303
- Βερέμης Θάνος, "Η εποχή (1900- 1936)", στο Ελευθέριος Βενιζέλος Κοινωνία - Οικονομία - Πολιτική στην εποχή του, (επιμ.Θ. Βερέμης- Γ. Γουλιμής), ΓΝΩΣΗ, 1989

- Βερέμης Θάνος, *Ο στρατός στην Ελληνική πολιτική. Από την Ανεξαρτησία έως τη Δημοκρατία*, ΚΟΥΡΙΕΡ ΕΚΔΟΤΙΚΗ, Αθήνα 2000
- Γιαννουλόπουλος Ιωάννης, "Η Διεθνής Συνδιάσκεψη και η Συνθήκη της Λωζάννης", *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* τ. ΙΕ', ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΑΘΗΝΩΝ, σσ. 260- 271
- Δαφνή Γρηγορίου, *Η Ελλάς μεταξύ δύο Πολέμων 1923- 1940* τ. Α', Β', ΙΚΑΡΟΣ, έκδ. 2α, Αθήνα 1974
- Κομνηνού Κ., *Γεώργιος Παπανδρέου: Βιογραφία*, ΣΥΓΧΡΟΝΟ ΒΙΒΛΙΟ, Αθήνα 1965
- Κωστής Κώστας, "Η Ελληνική Οικονομία στα χρόνια της κρίσης, 1929-1932. Ένας πρώτος απολογισμός" στο *Ελευθέριος Βενιζέλος Κοινωνία- Οικονομία- Πολιτική στην εποχή του*, (επιμ.Θ. Βερέμης- Γ. Γουλιμή), ΓΝΩΣΗ, 1989
- Λαμπιδή Γιώργου Ν., *Οι πρόσφυγες του 1922. Η προσφορά τους στην ανάπτυξη της χώρας*, ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ, Θεσσαλονίκη 1992
- Μαζαράκη- Αινιάν Α., *Απομνημονεύματα*, ΙΚΑΡΟΣ, Αθήνα 1948
- Μαυρογορδάτου Γιώργου Θ., *Μελέτες και Κείμενα για την περίοδο 1909-1940*, ΣΑΚΚΟΥΛΑΣ, Αθήνα- Κομοτηνή Μαυρογορδάτος Γ.- Χατζηιώσήφ Χρ. (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο 1988
- Πετρίδη Παύλου, *Πολιτικές Δυνάμεις και Συνταγματικοί θεσμοί στη νεώτερη Ελλάδα 1844- 1936*, ΣΑΚΚΟΥΛΑΣ, Θεσσαλονίκη 1984 Ρήγος Άλλης, *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία 1924- 1935. Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής*, ΘΕΜΕΛΙΟ, Αθήνα 1988 Σβολοπούλου Κωνσταντίνου Δ., *Το Βαλκανικόν Σύμφωνον και η ελληνική εξωτερική πολιτική, 1928-1934*, ΕΣΤΙΑ, Αθήνα 1974
- Σβολοπούλου Κωνσταντίνου, "Το Ελληνορουμανικόν Σύμφωνον της 21 Μαρτίου 1928", *ανάτ. εκ του ΙΔ' τ. των Μακεδονικών*, Θεσσαλονίκη 1974, σσ. 151- 162
- Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, "Η Ελλάδα και ο Ελληνισμός πριν και μετά τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου", *ανάτ. από το Η Συνθήκη του Βουκουρεστίου και η Ελλάδα*, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1990, σσ. 201-207
- Σβολοπούλου Κ., *Η ελληνική εξωτερική πολιτική μετά την συνθήκη της Λωζάννης: Η κρίσιμος καμπή, Ιούλιος-Δεκέμβριος 1928*, Θεσσαλονίκη 1977.